

*Χαῖρε πού δὲν φοβήθηκες
ποτέ τίς συμπληγάδες*

ΑΦΙΕΡΩΜΑΤΙΚΟΣ ΤΟΜΟΣ

ΣΤΟΝ

ΖΑΧΑΡΙΑ ΔΕΜΑΘΑ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

*Γιώργος Ε. Δαρδανός
Απόστολος Δεδουσόπουλος
Θανάσης Καλαφάτης
Βαγγέλης Πισσίας*

GUTENBERG

Χαῖρε πὸν δὲν φοβήθηκες ποτὲ τὶς συμπληγάδες

*Χαῖρε πού δὲν φοβήθηκες
ποτέ τὶς συμπληγάδες*

ΑΦΙΕΡΩΜΑΤΙΚΟΣ ΤΟΜΟΣ

ΣΤΟΝ

Ζαχαρία Δεμαθά

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Γιώργος Ε. Δαρδανός

Απόστολος Δεδουσόπουλος

Θανάσης Καλαφάτης

Βαγγέλης Πισσίας

ΕΚΔΟΣΕΙΣ GUTENBERG

*Νίκος Θεοχαράκης**

ΟΙ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ
ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ
ΑΝΤΙΧΑΡΙΣΜΑ ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΟΥ ΔΑΣΚΑΛΟΥ
ΚΑΙ ΦΙΛΟΥ ΖΑΧΑΡΙΑ ΔΕΜΑΘΑ

χρύσεια χαλκείων, ἑκατόμβοι ἔννεαβοίων
(*Ιλιάδα*, Ζ' 236)

Ο Ζαχαρίας Δεμαθάς

Ο ΖΑΧΑΡΙΑΣ ήταν από τους σημαντικότερους ανθρώπους που γνώρισα στη ζωή μου. Είχε μια σπάνια σοφία, μια ευρυμάθεια με γνώση συστηματοποιημένη και βαθιά, μια κριτική ματιά για θεωρίες και ανθρώπους δεμένη άρρηκτα με το τόσο ξεχωριστό χιούμορ του, μια παιδεία εντελώς παλαιάς κοπής και μια πολιτική θεώρηση πραγματικά χειραφετησιακή. Είχε μια ευγένεια και λεπτότητα ψυχής απaráμιλλη. Ήταν ευτυχία να τον έχεις φίλο. Συχνά συνομιλώ μαζί του στο μυαλό μου και με τον χρόνο η απουσία του αντί να σβήνει γίνεται εντονότερη. Θα είναι πάντα στην ψυχή μας, αλλά φεύγοντας πήρε ένα κομμάτι της μαζί του.

Γνώρισα τον Ζαχαρία Δεμαθά όταν ήταν νεαρός βοηθός στο Πανεπιστήμιο Αθηνών στην έδρα που κατείχε η Μαρίνα Γουδή ως έκτακτη, τότε, καθηγήτρια αμέσως μετά τη Μεταπολίτευση. Η Γουδή δεν

* Καθηγητής, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, ΕΚΠΑ.

Ευχαριστώ από καρδιάς τους συνάδελφους και φίλους Γιάννη Βαρουφάκη, Γεώργιο Η. Κριμπά και Μάνο Κουντούρη για τη συμβολή τους στην έρευνα αυτή.

ήταν χαρισματική δασκάλα και οι περισσότεροι από εμάς θεωρούσαν ότι η παρακολούθηση των διαλέξεών της δεν ήταν απαραίτητη για να έχουμε επιτυχία στις εξετάσεις, πολλώ δε μάλλον για να μάθουμε γράμματα. Δίδασκε σε ένα μεγάλο αμφιθέατρο, την Αίθουσα Οικονομίδου, με λίγους φοιτητές ακροβολισμένους σε διάφορα σημεία της αίθουσας. Ο Ζαχαρίας είχε αναλάβει τα φροντιστήρια της Γουδή στο μάθημα του Διεθνούς Εμπορίου. Η αίθουσα που του είχε διατεθεί ήταν μικρή, ανάλογη με τη θέση του στην πανεπιστημιακή ιεραρχία. Ανεβασμένος στο βάθρο —δίκηνη άμβωνος— κοίταζε κάτω μια αίθουσα ασφυκτικά γεμάτη με όρθιους φοιτητές να παρακολουθούν τη διάλεξη-παράσταση. Ούτε και με τον Ζαχαρία πιστεύαμε ότι η παρακολούθηση θα βελτίωνε την τύχη μας στις εξετάσεις. Εξάλλου αυτό που έκανε δεν ήταν φροντιστήριο, αλλά δικές του διαλέξεις πάνω στο διεθνές εμπόριο. Όσοι βρισκόμαστε εκεί, παρακολουθούσαμε για να μάθουμε οικονομικά και να μας λυθούν οι μύριες όσες απορίες μας. Οι ερωτήσεις έπεφταν βροχή επί παντός του επιστητού στον χώρο των κοινωνικών επιστημών. Στο τέλος ο Ζαχαρίας έλεγε γελώντας: «Τώρα καταντάει συνέντευξη, γι' αυτό σταματάω». Οι περισσότεροι, εντυπωσιασμένοι από την πολυμάθειά του, το αναλυτικό του βάθος και τη φρεσκάδα του λόγου του, ξαφνιάζονταν που άκουγαν κάτι τόσο διαφορετικό στα συντηρητικά έδρανα του Αθήνησι. Άλλοι φοιτητές, στρατευμένοι σε αριστερές παρατάξεις, αμφισβητούσαν τη μαρξιστική του ορθοδοξία, αφού δεν άκουγαν τις στερεότυπες φράσεις ενός αποστεωμένου μαρξισμού, και τον κατήγγειλαν ότι είχε μια δική του ιδιότυπη θεωρία που εξηγούσε από το γιατί έγινε ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος μέχρι το γιατί οι Mercedes στην Ελλάδα έχουν μέσα τον προφυλακτήρα (Απάντηση: Επειδή υπήρχε φορολογία ανάλογα με το μήκος του οχήματος για να εμποδιστεί η εισαγωγή αμερικανικών αυτοκινήτων, και οι Mercedes, που ήταν λίγο πάνω από το όριο, έκοβαν και αναπροσάρμοζαν τον προφυλακτήρα ώστε να βρεθούν μέσα στο όριο). Άλλοι προσπαθούσαν να εμπλακούν σε θεωρητικές συζητήσεις μαζί του για τη μαρξιστική θεωρία της αξίας, προβάροντας ατελή παραταξιακά ή κομματικά διαβάσματα. Ο Ζαχαρίας γελούσε. Έλεγε καυστικά: «Η εργασιακή θεωρία της αξίας από μεν της έδρας δεν διδάσκεται, εις δε τους διαδρόμους διασύρεται».

Το πόσο δίκιο είχε το διαπίστωσα αργότερα όταν χρειάστηκε να διαβάσω πιο συστηματικά τον Marx στις μεταπτυχιακές σπουδές μου. Στο Cambridge, το χωριό του Piero Sraffa, οι νεοκλαρδιανοί δίδασκαν Πολιτική Οικονομία και οι νεοκλασικοί Οικονομική Θεωρία και Γενική Ισορροπία. Οι πρώτοι προσπαθούσαν να μας πείσουν ότι τα προβλήματα εσωτερικής συνοχής που αντιμετώπιζε η θεωρία της αξίας του Marx, την οποίαν απειλούσε το φάντασμα του Böhm-Bawerk, είχαν λυθεί με την Παραγωγή εμπορευμάτων μέσω εμπορευμάτων του Sraffa (1960), ενώ οι νεοκλασικοί επιχειρούσαν να μας σαγηνεύσουν με τη μαθηματική αυστηρότητα της θεωρίας της Γενικής Ισορροπίας από το εγχειρίδιο των Arrow και Hahn (1971), με τον Frank Hahn να διδάσκει το μάθημα. Χρειάστηκε όμως με τους νεοκλαρδιανούς να διαβάσουμε τον Marx πιο συστηματικά, και τότε σκεφτόμουν τον Ζαχαρία αρκετά συχνά. Τέλειωσα το διδακτορικό μου στα Οικονομικά της Εργασίας με στοιχεία Ιστορίας Οικονομικών Θεωριών, και αργότερα βρέθηκα να διδάσκω στο Πανεπιστήμιο Αθηνών αρχικά άμισθος «Πολιτική Οικονομία της Εργασίας» και στη συνέχεια ως «407» «Ιστορία Οικονομικών Θεωριών».

Προσπάθησα μέσα από το ερευνητικό μου έργο να καταλάβω πώς η οικονομική θεωρία στην ιστορική της διαδρομή αντιμετώπισε αναλυτικά την κατηγορία της εργασίας (Θεοχαράκης 2005, Theocarakis 2010). Το κείμενο αυτό, που βασίζεται στο άρθρο του 2010, επιχειρεί μια σύνοψη της έρευνας αυτής.

Αρχαία ελληνική σκέψη

Η Πολιτική Οικονομία είναι μια επιστήμη που συγκροτείται ουσιαστικά τον 18ο αιώνα. Πρέπει όμως να εντοπίσουμε τις απαρχές της στην προγενέστερη οικονομική σκέψη η οποία υπάρχει σε —φιλοσοφικά κυρίως— κείμενα περασμένων αιώνων. Τόσο η υποκειμενική όσο και η αντικειμενική θεωρία της αξίας υπάρχουν εν σπέρματι στην ανάλυση που κάνει ο Αριστοτέλης στο Ε΄ Βιβλίο των *Ηθικών Νικομαχείων* (HN 1133a κ.ε., βλ. Meikle 1995, Gilibert 1998, Theocarakis 2006), στο οποίο ο Σταγειρίτης επιχειρεί να ανακαλύψει ένα

κοινό μέτρο (συμμετρία) που θεωρεί απαραίτητο για την εξίσωση (ισότητας) σε όρους αξίας ώστε να επιτευχθεί η ισοδύναμη ανταλλαγή (άλλαγή) η οποία απαιτείται για μια εμπορική σχέση (κοινωνία). Είναι το σχήμα των απαραίτητων προϋποθέσεων: *συμμετρία* → *ισότητας* → *άλλαγή* → *κοινωνία*. Προτείνει ότι το κοινό αυτό μέτρο βρίσκεται στη χρεία η οποία συνέχει τα συναλλασσόμενα μέρη. Αναφερόμενος στη λογική εξίσωση του έργου ενός οικοδόμου με εκείνο ενός σκυτοτόμου παραδέχεται ότι, από φιλοσοφική άποψη, είναι αδύνατον να βρεθεί ένα κοινό μέτρο για αντικείμενα που είναι τόσο διαφορετικά μεταξύ τους, όπως μία οικία και ένα υπόδημα (HN 1133b19-20). Ο Marx (1867, σ. 74), ο οποίος αναλύει το χωρίο στη διερεύνηση της ισοδύναμης μορφής της αξίας, θεωρεί ότι, παρά τη μεγαλοφυΐα του Αριστοτέλη, η δουλοκτητική κοινωνία στην οποία ζούσε τον εμπόδιζε να κατανοήσει ότι αυτό που αποτελούσε το κοινό μέτρο της αξίας ήταν η ανθρώπινη εργασία. Πράγματι, η εργασία ως καθοριστικός παράγοντας της αξίας δεν υπάρχει στον Αριστοτέλη ή σε οποιονδήποτε άλλον αρχαίο Έλληνα συγγραφέα. Δεν θα μπορούσε άλλωστε. Στην αρχαία Ελλάδα υπήρχε η διαφοροποίηση ανάμεσα στην «πράξη» και στην «ποίηση» (Αριστ. HN 1140a2 κ.ε., Πολ. 1254a5 κ.ε., Cartledge 2002, σ. 161). Η ζωή ήταν *πράξεις* και τους δούλους, ή όσους εργάζονταν για άλλους, τους χαρακτήριζε η *ποίησης*. Ένας δούλος ήταν *ὄργανον ἔμψυχον*, ένα εργαλείο με ψυχή (HN 1161b2). Ο σκοπός της εργασίας είχε επίσης σημασία: αν γινόταν *«αὐτοῦ χάριν ἢ φίλων ἢ δι' ἀρετὴν»*, τότε δεν ήταν *ἀνελεύθερον*. Αν όμως κάποιος εργαζόταν για λογαριασμό άλλων, κάτι τέτοιο θα προσιδιάζε σε θήτες ή δούλους (Αριστ. Πολ. 1337b1-22). Η αντίληψη των αρχαίων Ελλήνων για την εργασία ήταν απόλυτα απαξιώτικη (Marx 1863, σ. 259). Για τον Αριστοτέλη ο δούλος είναι από τη φύση του δούλος και οφείλει να άρχεται για το δικό του καλό. Ακόμα και η μισθωτή εργασία από εκείνους που δεν ήταν δούλοι ήταν αντικείμενο περιφρόνησης. Η *μισθαρνία* (εργασία με μισθό) αφορά τους βάνους, τους άτεχνους και όσους είναι χρήσιμοι μόνο με το σώμα τους (Πολ. 1258b25, βλ. επίσης και Πολ. 1254b18-19 για την εξομοίωσή τους με τους δούλους). Ο Πλάτωνας έδειχνε ανάλογη περιφρόνηση (Πολιτεία 371e, Πολιτικός

290a. Βλ. Garnsey 1980, ιδίως Garland 1980). Ακόμα και την εποπτεία των δούλων έπρεπε να αποφεύγει ο ελεύθερος πολίτης (Αριστ. Πολ. 1255b35-6). Η εργασία ως αφηρημένη έννοια δεν υπήρχε στον αρχαίο κόσμο, στην Ελλάδα ή στη Ρώμη (Vernant 1965, Applebaum 1992, Veigne 1997, Sadlek 2004). Η αρχαία οικονομία ήταν προσανατολισμένη στις αξίες χρήσης. Ήταν τα αντικείμενα που είχαν σημασία, όχι η εργασία του παραγωγού. Οι αρχαίοι — Έλληνες και Ρωμαίοι — δεν είχαν πρόβλημα με τησχόλη. Αν υπήρχε από ελεύθερους πολίτες έντονη δραστηριότητα, αυτό δεν το θεωρούσαν εργασία, αλλά παραγωγική χρήση τηςσχόλης τους. Στο ρωμαϊκό δίκαιο έχουμε αναφορά στην εργασία, σε σχέση με συμβόλαια για την απασχόληση, φέρ' ειπείν μονομάχων, ή νόμους για τους δούλους. Ύπήρχε μάλιστα και η νομική κατηγορία της *specificatio*, η οποία έδινε ιδιοκτησιακά δικαιώματα σε όσους μετέτρεπαν με την εργασία τους πρώτες ύλες σε ένα νέο είδος (*nova species*) (Gaius 1904, σ. 167) αλλά αυτό δεν αποτελεί φυσικά κάποια πρώιμη θεωρία της αξίας.

Οι Σχολαστικοί

Ήταν μόλις τον 13ο αιώνα με τη Σχολαστική Θεολογία όπου στην ηθική της διδασκαλία εμφανίζεται η εργασία ως μία πιθανή βάση της αξίας των αγαθών. Οι δύο μεγάλοι Δομινικανοί θεολόγοι, άγιοι και δάσκαλοι (*Doctores ecclesiae*) της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, ο Αλβέρτος ο Μέγας και ο Θωμάς ο Ακινάτης, έγραψαν εκτεταμένα σχόλια στο έργο του Αριστοτέλη, ιδιαίτερα στα *Ηθικά Νικομάχεια*. Όπως όμως παρατηρεί ο Baldwin (1959, σ. 74): «δεν σταμάτησαν εκεί. Ξεκινώντας με τον Αλβέρτο, οι δύο θεολόγοι προσέθεσαν μια δεύτερη βάση της αξίας, η οποία δεν υπήρχε στο κείμενο του Αριστοτέλη. Η αξία βασιζόταν επίσης στους παράγοντες της εργασίας και των εξόδων». Το δίδυμο «εργασία και έξοδα» (*labor et expensae*) προτεινόταν ως ένα πιθανό μέτρο της δίκαιης τιμής (*justum pretium*) στις εμπορικές συναλλαγές (Baeck 1994, σ. 157· Kaye 1998, σ. 68). Οι Σχολαστικοί πίστευαν ότι η δίκαιη τιμή ενός αγαθού έπρεπε να αντανακλά την κοινή εκτίμηση της κοινότητας (*communis aesti-*

matio). Αυτή δεν ήταν μια αναλυτική/επιστημονική, αλλά μία ηθική πρόταση. Η δίκαιη τιμή ενός αγαθού έπρεπε να είναι τέτοια έτσι ώστε οι αγοραστές και οι πωλητές κάθε αγαθού να διατηρήσουν το status τους σε μία κοινωνική ιεραρχία καθορισμένη από τον Θεό (Roscher 1874, σ. 19). Έτσι, η *dignitas*, ή το status, κάθε ατόμου εισερχόταν έμμεσα, αλλά αποφασιστικά, στον υπολογισμό της δίκαιης τιμής (Wilson 1975, Worland 1977). Οι Χριστιανοί θεολόγοι δεν συμμερίζονταν την περιφρόνηση των αρχαίων Ελλήνων και Ρωμαίων για την εργασία. Η ηθική αξία της χειρωνακτικής εργασίας είχε αναβαθμισθεί από τα κείμενα των Γραφών και των πρακτικών των μοναστικών κοινοτήτων.¹ Σύμφωνα με ορισμένους Σχολαστικούς θεολόγους όπως, ο Ιωάννης των Παρισίων, η «πραγματική κυριαρχία» επί των αγαθών κατακτάται από τα άτομα «μέσα από την ικανότητά τους, την εργασία τους και τη φιλοπονία τους» (*De potestate regia et papali*, παρατίθεται στον Garnsey 2007, σ. 145). Στον ύστερο Σχολαστικισμό, μια καθαρά ηθική θεωρία η οποία ήταν κατάλληλη για μια στατική κοινωνία δεν ήταν εφικτό να διατηρηθεί χωρίς να υπάρξουν τριβές. Οι έμποροι έπρεπε να είναι σε θέση να συναλλάσσονται χωρίς η ψυχή τους να διατρέχει τον κίνδυνο της αιώνιας καταδίκης (Tortajada 1991). Μπορούσαν να νομιμοποιήσουν ηθικά και θεολογικά τα κέρδη τους παρουσιάζοντάς τα ως αμοιβή της εργασίας (*stipendium laboris*, Le Goffe 1988, σ. 73), αν και η έμφαση είχε ήδη αλλάξει. Πάντως, όπως παρατηρεί ο Meek (1973, σ. 14), «η συνήθεια να σκεφτόμαστε την “αξία” σε όρους του κόστους του παραγωγού [...] επρόκειτο να αποδειχθεί ως μια από τις παρακαταθήκες των σχολαστικών θεολόγων που άσκησαν τη μεγαλύτερη επίδραση».

1. Η κατάρτα του Θεού στον Αδάμ είναι ασφαλώς το «έν ιδρωτί τοῦ προσώπου σου φαγή τὸν ἄρτον σου» (*Γένεσις* 3:19). Από την άλλη μεριά όμως, ο Απόστολος Παύλος παραγγέλλει «ὅτι εἴ τις οὐ θέλει ἐργάζεσθαι, μηδὲ ἐσθιέτω» (*Προς Θεσσαλονικεῖς Β'* 3:10). Για τις αντιλήψεις περί εργασίας στους μεσαιωνικούς χρόνους βλ. Le Goff (1980, ιδιαίτερα σσ. 58-70). Ήδη από τον 4ο αιώνα ο Αυγουστίνος (Augustinus 1887) τόνιζε την ηθική αξία της χειρωνακτικής εργασίας (βλ. Baeck 1999, Sadlek 2004, σσ. 63-66).

Από τους Σχολαστικούς στην Κλασική Πολιτική Οικονομία

Την έννοια των *labor et expensae* τη βρίσκουμε και στη φιλοσοφία του φυσικού δικαίου στον Hugo Grotius (1625/2005, II.XII §14) και στον Samuel Pufendorf (1673/2003, I.XIV §6). Στον 18ο αιώνα στον Σκωτικό Διαφωτισμό παρατηρούμε σε αυτούς που συνεχίζουν την παράδοση του φυσικού δικαίου μια μετατόπιση από την έννοια της εργασίας στην έννοια της σπανιότητας και της δυσκολίας απόκτησης των αγαθών (Carmichael 1724/2002, σ. 106) ή ζήτησης (*indigentia*) και δυσκολίας απόκτησης (*acquirendi difficultas*) (Hutcheson 1742, II.xii, σ. 186). Από τον 17ο αιώνα και μετά έχουμε πλέον κείμενα τα οποία αναγνωρίζουν τον ρόλο της εργασίας στην παραγωγή των αγαθών, αν και δεν χρησιμοποιούν την εργασία για να εξηγήσουν την αξία (Meek 1973). Ο Thomas Hobbes και ο John Locke ήταν οι σημαντικότεροι φιλόσοφοι της περιόδου και ως προς αυτήν τη διάσταση. Ο Hobbes στον *Λεβιάθαν* (1651/1991, 24.127, σ. 170) δηλώνει ότι «ο Πλούτος εξαρτάται (μαζί με την εύνοια του Θεού) απλά από την εργασία και τη φιλοπονία (*labour and industry*) των ανθρώπων» (βλ. Aspromourgos 1996, σ. 70). Ένα πολύ γνωστό χωρίο του Locke από τη *Δεύτερη Πραγματεία περί Κυβερνήσεως* (1689/1988, §40) αναφέρει ότι: «η Εργασία... διαφοροποιεί την αξία κάθε πράγματος... Νομίζω θα ήταν ένας πολύ μετριοπαθής Υπολογισμός αν λέγαμε ότι από τα Προϊόντα της Γης που είναι χρήσιμα στη Ζωή του Ανθρώπου 9/10 είναι το αποτέλεσμα της εργασίας: μάλιστα, αν αποτιμήσουμε επακριβώς τα αντικείμενα που χρησιμοποιούμε, και αθροίσουμε τα διάφορα Έξοδα που έχουν γίνει γι' αυτά, αυτά που οφείλονται καθαρά στη Φύση και εκείνα που οφείλονται στην εργασία, θα διαπιστώσουμε ότι στα περισσότερα από αυτά τα 99/100 πρέπει να καταλογιστούν εξ ολοκλήρου στην εργασία». Στη συνέχεια (§43) τα καταλογιζόμενα στη γη μειώνονται στο 1/1000 αφού ληφθεί υπόψη η έμμεση εργασία. Το επιχείρημα του Locke δεν αποτελούσε όμως μια εργασιακή θεωρία της εργασίας —παρά την αντίθετη γνώμη του Marx (1863, σ. 343)— αλλά μια θεωρία για το «δικαίωμα της ιδιοκτησίας» (§45). Ο Locke,

μάλιστα, είχε μια θεωρία για την αξία που βασιζόταν στη λειτουργία της αγοράς σε ένα έργο που δημοσιεύθηκε δύο χρόνια αργότερα (Locke 1691, βλ. Sewall 1901, σ. 61· Böhm-Bawerk 1921, σσ. 319-320· Meek 1973, σ. 22).

Άλλοι μερκαντιλιστές συγγραφείς της περιόδου, όπως οι Bernardino Davanzati (1588), Nicholas Barbon (1690) και ο John Law (1705), υιοθετούν μια υποκειμενική θεωρία της αξίας. Την πρώτη απόπειρα – αν και ατελή – για τον καθορισμό της αξίας μέσα από την εργασία τη βρίσκουμε στον Sir William Petty. Ο Petty ανεβάζει τη διάκριση του Hobbes μεταξύ φύσης/γης και εργασίας σε ένα υψηλότερο αναλυτικό επίπεδο και επιχειρεί «να βρει μια φυσική ισοτιμία (Par) μεταξύ Γης και Εργασίας, έτσι ώστε να μπορούμε να εκφράσουμε την αξία μέσω ενός εκάστου εξ αυτών... ή να αναγάγουμε το ένα στο άλλο» (Petty 1662, IV§18, σσ. 44-45· πρβλ. 1691, IX, σ. 181). Σε κάθε περίπτωση η θεωρία της αξίας δεν είχε σημαντικό ρόλο στα κείμενα του Petty και η θεωρία που διατύπωσε είχε αρκετές αμφισημίες (Marx 1859, 1863, Roncaglia 1985, Asproumourgos 1996, σ. 50). Παρά ταύτα, στο έργο του Petty βρίσκουμε τα σπέρματα μιας εργασιακής θεωρίας της αξίας και μια επιστημονική μεθοδολογία η οποία βασίζεται σε «αισθητές» και όχι σε υποκειμενικές ποσότητες.

Στην ύστερη προκλασική περίοδο, προέκυψαν έννοιες που τελικά θα δημιουργούσαν τη νέα επιστήμη της Πολιτικής Οικονομίας. Στις έννοιες αυτές περιλαμβάνονταν θεωρίες περί μιας «φυσικής τιμής» (Meek 1973) καθώς και η έννοια μιας οικονομίας που αυτόοργανώνεται και διαμεσολαβείται μέσω της αγοράς. Υπήρξε επομένως ανάγκη να εξηγηθούν οι αρχές της ανταλλαγής. Η εξήγηση που βασιζόταν στη ζήτηση και την προσφορά δεν εγκαταλείφθηκε ποτέ, αλλά ήταν η εργασία ως μέτρο αξίας που επέτρεψε να γίνει διαφανής ο τρόπος με τον οποίο οργανώνεται η κοινωνία και η οικονομία όσον αφορά την κατανομή των κοινωνικών πόρων στην αγορά.

Στα μέσα του 18ου αιώνα ο Josiah Tucker (1755/1931, σ. 147) γράφει ότι η εργασία (*Industry and Labour*) είναι ο μόνος πραγματικός πλούτος και ότι το χρήμα είναι ένα πιστοποιητικό κατοχής μιας ποσότητας εργασίας, μια άποψη στην οποία βρίσκεται

πολύ κοντά ο νεαρός Βενιαμίν Φραγκλίνος (Franklin 1729, σ. 264). Ο David Hume (1752/1987, σ. 261) στο *Δοκίμιο περί Εμπορίου* γράφει ότι «καθετί στον κόσμο αγοράζεται με εργασία» και «ότι τα πάθη μας είναι οι μόνες αιτίες της εργασίας». Στη Νάπολη ο νεαρός αβάς Ferdinando Galiani στο *Περί Χρήματος* (*Della moneta*) το 1751 ορίζει την αξία ως λόγο που αποτελείται από τη χρησιμότητα και τη σπανιότητα, αλλά η σπανιότητα εξαρτάται κυρίως από την εργασία (*fatica*) η οποία είναι συνεπώς η βασική αιτία που δίνει αξία στα πράγματα.

Κλασική Πολιτική Οικονομία και Marx

Adam Smith

Υπάρχουν πλέον σε εμβρυακή μορφή ιδέες οι οποίες θα επιτρέψουν στον Adam Smith να κάνει μια θεωρητική τομή που θα καθορίσει τη θεωρία της αξίας για έναν περίπου αιώνα. Ο Smith πρότεινε την εργασία ως τον μοναδικό καθοριστικό παράγοντα της αξίας. Σε ένα από τα πλέον γνωστά χωρία στην ιστορία της οικονομικής σκέψης, ο Smith (1776/1976, I.v) σημειώνει ότι, όταν ο καταμερισμός της εργασίας έχει πλέον επικρατήσει, το κάθε άτομο δεν μπορεί να ζήσει αποκλειστικά από τη δική του εργασία και βασίζεται στην εργασία των άλλων για να αποκτήσει τα αγαθά που χρειάζεται μέσα από την ανταλλαγή. Εφόσον ο πλούτος του κάθε ατόμου εξαρτάται από πόση εργασία των άλλων μπορεί το άτομο αυτό να εξουσιάσει ή να ελέγξει (*command*), είναι η εργασία η οποία παρέχει το μέτρο της ανταλλακτικής αξίας. Συνδέει έτσι τον καταμερισμό της εργασίας με την (εργασιακή) θεωρία της αξίας. Ο Smith, όμως, δεν πέτυχε να δείξει πώς λειτουργεί ο νόμος της αξίας σε μια καπιταλιστική οικονομία. Τον απασχόλησαν διάφορα ζητήματα: Αν η εργασία αποτελεί το μέτρο της αξίας, γιατί γίνεται αυτό πίσω από την πλάτη των παραγωγών, οι οποίοι μετρούν την αξία των εμπορευμάτων με χρήμα; Αυτό γίνεται, απαντά ο Smith, διότι είναι πιο βολικό. Οι τιμές είναι σχετικές και επιλέγουμε να μετράμε τις τιμές σε όρους ενός

αγαθού το οποίο έχει όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που διευκολύνουν την ανταλλαγή, όπως το χρήμα. Πώς εξισώνονται τα διάφορα είδη εργασίας που διαφέρουν ανάλογα με την απαιτούμενη δεξιότητα και καταπόνηση; Αυτό το κάνει η αγορά μέσα από την καθημερινή διαπραγμάτευση και συνδιαλλαγή (higgling of the market).

Ενώ όμως ο Smith επιμένει ότι η εργασία αποτελεί το μέτρο της αξίας, θεωρεί –κατά τρόπο αντιφατικό– ότι η εργασία δεν καθορίζει την τιμή των αγαθών. Αυτό μπορεί να συμβαίνει σε μια πρωτόγονη (early and rude) μορφή κοινωνίας όπου δεν υπάρχουν γαιοκτήμονες και καπιταλιστές και όπου οι κάστορες και τα ελάφια ανταλλάσσονται σύμφωνα με τον χρόνο που απαιτείται από τα μέλη της κοινωνίας να κυνηγήσουν και να γδάρουν τα ζώα αυτά. Σε μια κοινωνία με γαιοκτήμονες και καπιταλιστές υπάρχει αξίωση για γαιοπρόσοδο και κέρδη. Συνεπώς, κατά τον Smith, η τιμή κάθε αγαθού αποτελείται από το άθροισμα των μισθών, της γαιοπροσόδου και των κερδών που υπεισέρχονται στην παραγωγή του.

Ας σημειωθεί ότι, παρόλο που ο Smith (1776/1976, I.v.2, σσ. 47-48) αναφέρεται στην εργασία ως «μόχθο και κόπο» (toil and trouble) χτίζοντας πάνω σε μια μακρά παράδοση που πάει πίσω στον Κικέρωνα (*Tusculanae Disputationes*, II.xv.35), έχει υπερβεί επιστημονικά την υποκειμενική θεωρία της αξίας (Aspromourgos 2009, σ. 298, σημ. 55).

David Ricardo

Ο Ricardo είναι ο κλασικός οικονομολόγος με τον οποίο συνδέεται κατεξοχήν η εργασιακή θεωρία της αξίας. Τέσσερις δεκαετίες μετά τη δημοσίευση του *Πλούτου των Εθνών*, ο Ricardo συγκροτεί την πρώτη συνεκτική θεωρία της αξίας. Η πρώτη απόπειρα για τη δημιουργία μιας θεωρίας της αξίας παρουσιάζεται στο *Περί Κερδών Δοκίμιο* (*Essay on Profits*) το 1815 στο πλαίσιο ενός «υποδείγματος σιτηρών» (corn model). Στο υπόδειγμα αυτό ο Ricardo θεωρεί ότι στον αγροτικό τομέα τόσο το προϊόν όσο και το κόστος παραγωγής –του μισθού συμπεριλαμβανομένου– μπορούν να εκφραστούν σε φυσικούς όρους (δηλαδή σε ποσότητα σιτηρών). Αυτό του επι-

τρέπεται να έχει ένα ποσοστό κέρδους ανεξάρτητα από αξίες το οποίο ισχύει και για τους υπόλοιπους τομείς της οικονομίας. Μετά την κριτική του Malthus ότι ο μισθός στην αγροτική παραγωγή δεν εκφράζεται μόνο σε όρους ποσότητας σιτηρών, ο Ricardo επανέρχεται το 1817 με τις *Αρχές της Πολιτικής Οικονομίας και Φορολογίας* (*On the Principles of Political Economy and Taxation*), το *magnum opus* του.

Ο Ricardo στις *Αρχές* επισήμανε την αντίφαση στην αθροιστική θεωρία των τιμών του Adam Smith και υποστήριξε ότι, παρά τα γραφόμενα του Smith, η εργασιακή θεωρία της αξίας δεν περιορίζεται στην πρωτόγονη κοινωνία, αλλά έχει εφαρμογή σε μια πλήρως καπιταλιστική οικονομία. Ο Ricardo διευκρίνισε ότι η εργασιακή θεωρία της αξίας αφορά εμπορεύματα που μπορούν να αναπαράγονται σε συνθήκες ανταγωνισμού («τα αγαθά αυτά μπορούν να αυξηθούν μόνον ως προς την ποσότητα από την εφαρμογή της ανθρώπινης εργασίας και στην παραγωγή των οποίων ο ανταγωνισμός λειτουργεί χωρίς περιορισμούς»), αφήνοντας εκτός της επιστημονικής θεωρίας του τους παράγοντες της προσφοράς και της ζήτησης και αντιμετωπίζοντας τη σπανιότητα των αγαθών ως μια μη ενδιαφέρουσα εξαίρεση, που περιορίζεται σε προϊόντα τα οποία «αποτελούν ένα πολύ μικρό μέρος της μάζας των εμπορευμάτων που ανταλλάσσονται καθημερινά στην αγορά» (1817/1951, σ. 12). Ο ίδιος, βεβαίως, διευκρίνισε ότι η αξία χρήσης είναι η απαραίτητη προϋπόθεση για την ύπαρξη ανταλλακτικής αξίας, αλλά δεν αποτελεί ούτε την αιτία ούτε το μέτρο της αξίας (1817/1951, σ. 11). Περιέλαβε στην ποσότητα εργασίας που ενσωματώνεται σε αγαθά «όχι μόνο την εργασία που εφαρμόζεται άμεσα στα αγαθά... αλλά και την εργασία που περιέχεται στα εργαλεία, στον εξοπλισμό και στα κτίρια με τα οποία επικουρείται αυτή η εργασία» (1817/1951, σ. 22). Το αφηρημένο υπόδειγμά του υποθέτει μια ανταγωνιστική οικονομία στην οποία το ποσοστό κέρδους είναι ενιαίο σε όλους τους κλάδους της. Διαχωρίζει αναλυτικά το ζήτημα της διανομής από το ζήτημα του προσδιορισμού της αξίας, υποθέτοντας ότι ο καθορισμός του επιπέδου των μισθών πραγματοποιείται εξωοικονομικά εκτός της σφαιρας της ανταλλαγής και της παραγωγής.

Υπήρχαν δύο διακριτά αναλυτικά προβλήματα που ο Ricardo έπρεπε να επιλύσει. Πρώτο πρόβλημα ήταν η διαφορά στην αξία μεταξύ των διαφόρων τύπων εργασίας. Θεωρούσε όμως ότι αυτό το πρόβλημα έχει λυθεί, εφόσον η διαφορά στην αξία μιας ημέρας εργασίας ενός ειδικευμένου τεχνίτη (π.χ. ενός τεχνίτη κοσμημάτων) και ενός ανειδίκευτου εργάτη έχει από καιρό επιλυθεί και έχει τοποθετηθεί στην αντίστοιχη κλίμακα αξιών, η οποία εκφράζεται από τη διαφορά στους μισθούς τους (1817/1951, σσ. 20-21). Το δεύτερο πρόβλημα ήταν πιο δύσκολο και αφορούσε αυτό που αργότερα θα ονομαζόταν «το πρόβλημα της χρονικής διάρθρωσης της παραγωγής». Δεδομένου ότι το ενιαίο ποσοστό κέρδους πρέπει να ισχύει για όλα τα εμπορεύματα σε όλα τα στάδια της παραγωγής, εμπορεύματα που έχουν ίση ποσότητα εργασίας, η οποία όμως ενσωματώνεται με διαφορετικό τρόπο στα διαφορετικά στάδια παραγωγής τους, οι σχετικές τιμές των εμπορευμάτων αυτών θα εξαρτώνται από το (ενιαίο) ποσοστό κέρδους. Συνεπώς, οι σχετικές τιμές των εμπορευμάτων δεν θα ήταν αμετάβλητες στις διαφορετικές σχέσεις μεταξύ μισθών και ποσοστού κέρδους. Ο Ricardo πάλεψε με αυτό το πρόβλημα για το υπόλοιπο της ζωής του, αναζητώντας ένα αμετάβλητο μέτρο αξίας που θα μπορούσε να βρεθεί σε ένα «πρότυπο εμπόρευμα» (standard commodity) το οποίο θα «συνοψίζει», κατά κάποιον τρόπο, τη δομή της οικονομίας και το οποίο θα παραμένει αμετάβλητο στις αλλαγές της σχέσης ποσοστού κέρδους και μισθών. Η αδυναμία να βρεθεί ένα τέτοιο εμπόρευμα οδήγησε αργότερα στην εγκατάλειψη της εργασιακής θεωρίας της αξίας. Το πρόβλημα «λύθηκε» αναλυτικά από τον Piero Sraffa το 1960 (Sraffa 1960), θυσιάζοντας όμως την εργασία στη θεωρία της αξίας. Ο Ricardo, ωστόσο, θεώρησε ότι αυτό το λογικό πρόβλημα δεν επηρεάζει τη βασική αλήθεια της θεωρίας του και ότι, επιπλέον, δεν έβλεπε να υπάρχει καμία άλλη εύλογη εναλλακτική λύση.

Karl Marx

Ο συγγραφέας που έθεσε την εργασία στην καρδιά του αναλυτικού του συστήματος ήταν ο Karl Marx. Ο Marx ξεκίνησε από μια φιλοσοφική αντίληψη της εργασίας ως την επιβεβαίωση και πραγμάτωση της ανθρώπινης ουσίας (Wood 2004). Στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* (1867, σσ. 192-193) γράφει:

Η εργασία είναι, κατ' αρχήν, μία διαδικασία ανάμεσα στον άνθρωπο και στη φύση, μια διαδικασία στην οποία ο άνθρωπος με τη δική του δραστηριότητα μεσολαβεί, ρυθμίζει και ελέγχει την ανταλλαγή της ύλης ανάμεσα στον εαυτό του και τη φύση. Αντιμετωπίζει την ίδια την ύλη της φύσης ως μία φυσική δύναμη. Τις φυσικές δυνάμεις που ανήκουν στο σώμα του, τα μπράτσα και τα πόδια, το κεφάλι και το χέρι, τις θέτει σε κίνηση, έτσι ώστε η φυσική ύλη να αποκτήσει μια μορφή που είναι χρήσιμη για τη δική του ζωή. Επενεργώντας με την κίνηση αυτή πάνω στη φύση, η οποία βρίσκεται έξω από αυτόν, την αλλάζει, και αλλάζοντάς την, αλλάζει και τη δική του φύση... Μια αρχική εκτελεί εργασίες παρόμοιες με εκείνες του υφαντή, και μια μέλισσα ντροπιάζει αρκετούς ανθρώπους οικοδόμους όταν χτίζει τα κελιά της κηρύθρας. Αυτό όμως που ξεχωρίζει από την αρχή τον χειρότερο αρχιτέκτονα από την καλύτερη μέλισσα είναι ότι έκτισε το κελί στο κεφάλι του προτού το κατασκευάσει σε κερί. Στο τέλος της εργασιακής διαδικασίας, προκύπτει ένα αποτέλεσμα το οποίο από την αρχή του ήταν ήδη παρόν στην παράσταση του εργάτη, δηλαδή υπήρχε ήδη ιδεατό.

Αλλά, «[η] εργασία δεν είναι η πηγή όλου του πλούτου. Η φύση είναι τόσο η πηγή των αξιών χρήσης (και ο υλικός πλούτος αποτελείται ασφαλώς από αυτές!) όσο και η εργασία, η οποία είναι και αυτή μόνον μια έκφραση μιας φυσικής δύναμης, της ανθρώπινης εργασιακής δύναμης» (Marx 1875, σ. 15, έμφαση στο πρωτότυπο). Και «δεδομένου ότι ο άνθρωπος από την αρχή συμπεριφέρεται στη φύση, την πρωταρχική πηγή όλων των εργαλείων και υποκειμένων της εργασίας, ως ιδιοκτήτης και την αντιμετωπίζει σαν να του ανήκει, η εργασία του γίνεται η πηγή αξιών χρήσης, και επομένως και πλού-

του» (στο ίδιο). Η εργασία καθορίζει την ανταλλακτική αξία μόνο σε μια εμπορευματική οικονομία όπου «η αξία παίζει τον ρόλο του ρυθμιστή της κατανομής της εργασίας. Κάθε κατανομή της κοινωνικής εργασίας δεν δίνει στο προϊόν της εργασίας τη μορφή της αξίας, παρά μόνο σε εκείνη την κατανομή της εργασίας που δεν οργανώνεται άμεσα από την κοινωνία, αλλά ρυθμίζεται έμμεσα μέσω της αγοράς και της ανταλλαγής των αγαθών» (Rubin 1972). Ο Marx διακρίνει τη συγκεκριμένη εργασία —αυτή η οποία δαπανάζεται στην τεχνικο-υλική διαδικασία της παραγωγής— και την αφηρημένη εργασία, η οποία εξισώνεται μέσω της διαδικασίας της ανταλλαγής. Στην ποσοτική της μορφή, η αφηρημένη εργασία γίνεται κοινωνικά αναγκαία εργασία, δηλαδή ο χρόνος εργασίας που εκτελείται από τον μέσο εργάτη με τον μέσο βαθμό δεξιότητας και παραγωγικότητας ο οποίος χρησιμοποιεί τα εργαλεία και τον εξοπλισμό μιας μέσης παραγωγικής δυναμικότητας. Στη σφαίρα της ανταλλαγής υπάρχει ανταλλαγή ισοδυνάμων σε όρους εργασιακών αξιών. Είναι στον «απόκρυφο τόπο της παραγωγής» (die verborgne Stätte der Produktion, Marx 1867, σ. 189), μέσα στην εργασιακή διαδικασία —το προτσές των παλαιότερων μεταφράσεων— όπου δημιουργείται η υπεραξία. Ο Marx κάνει τη διάκριση ανάμεσα στην εργασιακή δύναμη —ένα εμπόρευμα— και την εργασία. Ο καπιταλιστής αγοράζει στην εργασιακή δύναμη τη δυνατότητα της εργασίας την οποία πραγματώνει στην εργασιακή διαδικασία. Η αξία της εργασιακής δύναμης καθορίζεται από αυτό που είναι αναγκαίο, σε όρους αξίας, να αναπαρχθεί κοινωνικά ο εργάτης και είναι μικρότερη από αυτήν που ο καπιταλιστής αποσπά από τον εργάτη μέσα στην εργασιακή διαδικασία. Συνεπώς, η εκμετάλλευση αποτελεί εγγενές χαρακτηριστικό του καπιταλιστικού συστήματος.

Η ανάλυση του Marx σχετικά με τον καταμερισμό της εργασίας και την απόσπαση υπεραξίας στην εργασιακή διαδικασία είναι μια από τις πλέον γόνιμες ιδέες στις κοινωνικές επιστήμες για την αναλυτική αντιμετώπιση της έννοιας της εργασίας. Από αναλυτική άποψη, το μαρξιστικό οικοδόμημα πάσχει από τα ίδια προβλήματα που είχε η θεωρία του Ricardo, δεδομένου ότι η εργασιακή αξία των εμπορευμάτων μπορεί να αποτελέσει τον καθοριστικό παράγοντα

των ανταλλακτικών αξιών και των τιμών παραγωγής μόνο υπό την περιοριστική υπόθεση μιας σταθερής οργανικής σύνθεσης κεφαλαίου μεταξύ των κλάδων, δεδομένου ότι το ποσοστό κέρδους και ο βαθμός εκμετάλλευσης είναι ενιαία σε όλους τους κλάδους της οικονομίας. Αυτό το πρόβλημα, το αποκαλούμενο «πρόβλημα του μετασχηματισμού των εργασιακών αξιών σε τιμές παραγωγής» (transformation problem),² έχει γίνει το σημαντικότερο σημείο επίθεσης στο σύστημα του Marx από τις ημέρες του Böhm-Bawerk (1896, βλ. και Sweezy 1949), αν και ήταν οι πολιτικές συνέπειες της θεωρίας του Marx που την καθιστούσαν ανεπιθύμητη στους ακαδημαϊκούς κύκλους.

Από το τέλος της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας μέχρι τη Νεοκλασική Θεωρία

Μετακλασικές εξελίξεις

Κάθε εργασιακή θεωρία της αξίας διατρέχει τον ιδεολογικό κίνδυνο να θεωρηθεί ότι υπονοεί —έστω και έμμεσα— ότι οι εργάτες πρέπει να απολαμβάνουν το πλήρες προϊόν της εργασίας τους αφήνοντας απέξω άλλους δικαιούχους. Πράγματι, αρκετοί ριζοσπάστες συγγραφείς είχαν ήδη ισχυριστεί κάτι τέτοιο. Στα τέλη του 19ου αιώνα, μάλιστα, οι συγγραφείς αυτοί αποτελούσαν μια ξεχωριστή —και όχι ευάριθμη— ομάδα που έγινε αντικείμενο μιας ειδικής μονογραφίας (Anton Menger 1891, βλ. επίσης Dobb 1973, σσ. 137-140, Milgate & Stimson 2009). Ο υπέρμαχος του νόμου και της τάξης Eugen von Böhm-Bawerk το 1884 (1921, I, XII, σσ. 318-413) αφέρεσε σχεδόν εκατό σελίδες στην επικίνδυνη «θεωρία της εκμετάλλευσης» (*Ausbeutungstheorie*).

2. Για το πρόβλημα του μετασχηματισμού βλ. π.χ. Steedman et al. (1981), Mandel & Freeman (1984). Για μια πιο πρόσφατη ιδιόρρυθμη απόπειρα επίλυσης και ιστορία του ζητήματος, βλ. Kliman (2007). Ο ίδιος ο Marx επιχείρησε να αντιμετωπίσει το πρόβλημα στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* (Marx 1894, σσ. 164-181).

Σε αντίθεση με την «αντικειμενική» εργασιακή θεωρία της αξίας, η «υποκειμενική» θεωρία της αξίας προσέφερε έναν εναλλακτικό δρόμο. Λαμβάνοντας τις κατηγορίες της από τη σφαίρα της ανταλλαγής (Marx 1867, σσ. 190-191) αποφεύγει τον «απόκρυφο τόπο της παραγωγής» και βασίζεται στην άμεση εμπειρία της αγοράς και της κατανάλωσης. Στην πραγματικότητα, η υποκειμενική θεωρία δεν ήταν ποτέ νεκρή και η αντίληψη ότι η χρησιμότητα και η σπανιότητα πρέπει να είναι οι τελικοί καθοριστικοί παράγοντες της αξίας επανέρχονταν τώρα δριμύτερες. Ακόμη και πριν από τον Ricardo, ο πλέον διάσημος και πολυμεταφρασμένος οικονομολόγος της περιόδου, ο Jean-Baptiste Say, στο έργο του *Πραγματεία Πολιτικής Οικονομίας* (*Traité d'économie politique*) που δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά το 1803 (Say 1803/2006) με πάμπολλες επανεικδόσεις, διακήρυξε ότι ο «πλούτος αποτελείται από χρησιμότητες» και ότι υπάρχουν τρεις «συντελεστές παραγωγής», η εργασία (*industrie*, όπως προτιμούσε αντί για *travail*), το κεφάλαιο και οι φυσικοί συντελεστές παραγωγής, ιδίως η γη. Αρκετοί συγγραφείς διέκριναν μεταξύ συντελεστών παραγωγής ώστε να μην αποδώσουν στην εργασία τον αποκλειστικό ρόλο στον καθορισμό των αξιών. Υπήρχε όμως μια πιο «φιλοσοφική» – και παλαιότερη – διάκριση μεταξύ Εργασίας και Φύσης, και η τριμερής διάκριση σε Εργασία, Κεφάλαιο και Γη.³ Οι υποστηρικτές της τριμερούς διάκρισης επιχειρούσαν να βρουν τον ρόλο που έπαιζε κάθε παραγωγικός συντελεστής στη δημιουργία χρησιμότητων. Με αυτόν τον τρόπο οι συντελεστές παραγωγής εξισώνονταν αναλυτικά και η ανταμοιβή τους μπορούσε να αποτελέσει αργότερα τη βάση για μια «επιστημονική-ηθική» θεωρία διανομής του προϊόντος. Στρέφονταν μάλιστα σε μια θεωρία που έδινε έμφαση σε υποκειμενικούς παράγοντες. Οι έννοιες της χρησιμότητας (*utility*) και της σπανιότητας (*scarcity*) επανέρχονταν στο προσκήνιο. Ο William Nassau Senior (1836, σ. 138) τονίζει πλέον ότι: (1) η σπανιότητα καθορίζει την αξία, και όταν η εργασία υπεισέρχεται στον υπολογισμό της αξίας, αυτό συμβαίνει λόγω της σπανιότητάς της.

3. Βλ. ιδιαίτερα το λήμμα «Agents of production» στο λεξικό του Palgrave του Francis Ysidro Edgeworth (1894).

(2) Η εργασία δεν έχει καμία διαφορά αναλυτικά από τους άλλους συντελεστές παραγωγής. Συνεπώς η εργασία παύει να έχει αποκλειστικότητα ή πρωτοκαθεδρία στον καθορισμό της αξίας. (3) Η αξία των αγαθών καθορίζεται μόνο μέσα από την ανταλλαγή. Πράγματι, ο μέντορας του Senior, ο Αρχιεπίσκοπος Ιρλανδίας Whately, ήθελε να αλλάξει το όνομα της πολιτικής οικονομίας σε «CATALLACTICS or the “Science of Exchanges”» (1831, σ. 6).

Νεοκλασική οικονομική θεωρία: Η εκθρόνιση της εργασίας

Η οριακή επανάσταση

Το πρόβλημα με τη θεωρία της σπανιότητας ήταν ότι ήταν αναλυτικά κενή (Hicks 1934). Με την οριακή (marginalist) επανάσταση τη δεκαετία του 1870 με πρωτεργάτες τους W. Stanley Jevons, Carl Menger και Léon Walras, έχουμε πλέον την έννοια της χρησιμότητας —προσδιορισμένη μέσα από μια αντίστοιχη συνάρτησή⁴—, μια χρησιμότητα η οποία φθίνει ανά μονάδα αγαθού όσο αυξάνεται η κατανάλωσή του. Η έννοια της φθίνουσας οριακής χρησιμότητας (*diminishing marginal utility*) έδωσε στους υπέρμαχους της νέας θεωρίας την αίσθηση ότι έλυσαν το πρόβλημα της αξίας. Το ενδιαφέρον στη νέα θεωρία είναι ότι για τη βασική της θεωρητική κατασκευή δεν απαιτείται καν να κάνουμε την τόσο ενοχλητική υπόθεση της ύπαρξης της εργασίας, ούτε καν της παραγωγής. Τα υποδείγματά τους είναι καθαρά υποδείγματα ανταλλαγής.

Ο Jevons (1871/1888) ξεκινά την ανάλυσή του με την ανταλλαγή δύο φορέων (*trading bodies*) που κατέχουν —χωρίς να εξηγεί πώς— ο καθένας από ένα διαφορετικό αγαθό. Ο Walras (1874) κατασκευάζει το αρχικό υπόδειγμά του χωρίς παραγωγικούς συντελεστές. Υπάρχουν μόνο κάτοχοι αγαθών που ήρθαν ουρανοκατέβητα και οι οποίοι τα ανταλλάσσουν σε μία οργανωμένη αγορά — τύπου χρηματιστηρίου με τον «δημοπράτη» (*crieur* στο γαλλικό πρωτότυπο, στα

4. Ο Menger (1871) δεν είχε ακριβώς συνάρτηση χρησιμότητας, αλλά χρησιμοποιούσε ένα αριθμητικό παράδειγμα.

αγγλικά αποδίδεται ως *auctioneer*), να ανακοινώνει τυχαίες τιμές τις οποίες αναπροσαρμόζει ανάλογα με το αν υπάρχει υπερβάλλουσα ζήτηση ή προσφορά για κάθε αγαθό. Όταν επιτέλους μέσω δοκιμής και πλάνης —του περιβόητου *tâtonnement*— επιτευχθεί η πολυπόθητη ισορροπία, όλες οι αγορές των αγαθών έχουν κλείσει και εκκαθαρισθεί. Η ποσότητα που ζητήθηκε για κάθε αγαθό ήταν αυτή που υπήρχε εξ αρχής στην οικονομία και όλοι έχουν κάνει τις αγορές και προσφορές που επιθυμούν στις τιμές ισορροπίας. Οι συναρτήσεις χρησιμότητας των καταναλωτών-ιδιοκτητών αγαθών διαμεσολαβημένες από την ιδανική αγορά κατέληξαν στην αρμονική ισορροπία.

Πώς όμως αντιμετωπίζεται αναλυτικά η εργασία στους πρωτεργάτες της οριακής επανάστασης; Ο Carl Menger στα *Grundsätze* (1871) (*Αρχές Πολιτικής Οικονομίας*) ορίζει μια ιεραρχία αγαθών: Ένα αγαθό ικανοποιεί μια ανθρώπινη ανάγκη. Κάποια όμως αγαθά ικανοποιούν αυτές τις ανάγκες έμμεσα, συμμετέχοντας στην παραγωγή αγαθών που ικανοποιούν αυτές τις ανάγκες (π.χ. σιτάρι-αλεύρι-ψωμί). Πρόκειται για αγαθά «ανώτερης τάξης». Η εργασία είναι ένα από αυτά. Αλλά δεν διαφέρει από άλλα αντίστοιχα αγαθά. Η εργασία του φούρναρη και το σκεύος ψησίματος είναι αναλυτικά το ίδιο (1871/2004, σ. 57). Δεδομένου ότι το μόνο που έχει σημασία είναι οι υποκειμενικές αποτιμήσεις, η εργασία είναι πλέον άλλο ένα οικονομικό αγαθό χρήσιμο στον βαθμό που μπορεί να παράγει τελικά αγαθά. Την ιδέα αυτή τη συνέχισε ο Alfred Marshall στα *Principles* (1890/1920) με την έννοια της «παράγωγου ζήτησης» (*derived demand*) και την εξέλιξε μαθηματικά ο Hicks στο *Theory of Wages* (1932).

Ο Walras όταν δημοσιεύει τα *Éléments* (*Στοιχεία Καθαρής Πολιτικής Οικονομίας*) το 1874 ξεκινά χωρίς παραγωγικούς συντελεστές και εργασία. Πρέπει να περιμένουμε την επόμενη έκδοση το 1877 ώστε να αντιμετωπίσει το πρόβλημα της παραγωγής και της εργασίας. Στη νέα διατύπωση του υποδείγματος οι καταναλωτές δεν είναι πλέον ιδιοκτήτες αγαθών. Είναι κάτοχοι παραγωγικών συντελεστών. Οι επιχειρηματίες —οι οποίοι, ειρήσθω εν παρόδω, έχουν μηδενικά κέρδη— μετασχηματίζουν τους συντελεστές παραγωγής (τους οποίους αγοράζουν από τους ιδιοκτήτες τους) σε καταναλωτικά αγα-

θά που τα πωλούν στους ιδιοκτήτες των συντελεστών παραγωγής. Εδώ η διαδικασία του *tâtonnement* είναι πιο πολύπλοκη γιατί διαδραματίζεται και στις αγορές παραγωγικών συντελεστών και στις αγορές των τελικών καταναλωτικών αγαθών. Όλες όμως οι αγορές πρέπει να κλείσουν ταυτόχρονα για να υπάρξει ισορροπία. Στο υπόδειγμα του Walras με παραγωγικούς συντελεστές ο εργάτης πλέον είναι «κάτοχος προσωπικών ικανοτήτων» (*détenteur des facultés personnelles*) (1926, 1954, L.18 §184) και ο Walras αντιλαμβάνεται την εργασία ως ένα είδος υπηρεσιών τις οποίες παράγει κάποιος τύπος «προσωπικού κεφαλαίου» που αποτελεί μια μορφή κοινωνικού πλούτου (L.17 §171).

Αργότερα το 1947, όταν ο νεαρός τότε Paul Samuelson επιχειρεί να κωδικοποιήσει τη νεοκλασική μικροοικονομική θεωρία, η εργασία εξισώνεται με τις άλλες εισροές μέσα από τον ορισμό ενός «συνόλου εισροών» (*set of inputs*) (v_1, \dots, v_n) (1947, σ. 57). Στο διάνυσμα αυτό δεν μπορείτε να ξεχωρίσετε τους παραγωγικούς συντελεστές. Στη διδασκαλία της προπτυχιακής μικροοικονομικής θεωρίας διατηρούνται τα ονόματα των μεταβλητών K και L (κεφάλαιο και εργασία, αντίστοιχα) στις συναρτήσεις παραγωγής ώστε να υπάρχει μια κάποια αληθοφάνεια και να μας επιτρέπεται να κάνουμε τη διάκριση μεταξύ σταθερών και μεταβλητών παραγωγικών συντελεστών. Αλλά ακόμα και η διάκριση μεταξύ εισροών και εκροών έμελλε να εξαφανιστεί λίγα χρόνια αργότερα. Στην αξιωματική τυποποίηση της θεωρίας της γενικής ισορροπίας, οι έννοιες του Menger και του Walras τελικά συγχωνεύθηκαν. Από τον Menger διατηρείται η αντίληψη ότι όλα τα αγαθά είναι παρόμοια. Από τον Walras διατηρείται η βασική έννοια της γενικής ισορροπίας. Στο υπόδειγμα Arrow-Debreu (1954) – την *Καινή Διαθήκη* της Βαλρασιανής θεωρίας – υπάρχει πλέον ο n -διάστατος ευκλείδειος χώρος των εμπορευμάτων όπου κάθε αγαθό – προσδιορισμένο πλήρως «φυσικά, χρονικά και χωρικά» (Debreu 1959, σ. 32) – δεν διαφέρει αναλυτικά από οποιοδήποτε άλλο. Εάν πάντως στα προπτυχιακά μικροοικονομικά εγχειρίδια η εργασία εμφανίζεται ως ένα γράμμα στην τυποποιημένη συνάρτηση παραγωγής $F(K, L)$, οι μεταπτυχιακοί φοιτητές δεν χρειάζεται να ανησυχούν γι' αυτό. Στο ογκώδες βιβλίο των Mas-

Colell, Whinston και Green (1995), το οποίο αποτελεί το κλασικό μεταπτυχιακό εγχειρίδιο διδασκαλίας της μικροοικονομικής θεωρίας, στο ευρετήριο των χιλίων σελίδων του, ανάμεσα στο «Kuhn-Tucker conditions» και στο «Lagrange multipliers», ο όρος «Labor» δεν έχει θέση.

Οριακή Θεωρία Παραγωγικότητας

Ένα ζήτημα που τίθεται με την εξομοίωση της εργασίας με τα άλλα αγαθά ήταν ότι η τιμή της πρέπει να προσδιοριστεί ενδογενώς μέσα στο οικονομικό σύστημα. Στην κλασική Πολιτική Οικονομία και τον Marx, ο καθορισμός των μισθών πραγματοποιείται εκτός του συστήματος της αγοράς. Υπήρχε η έννοια του «φυσικού μισθού» που ήταν πάνω από ένα βιολογικό ελάχιστο και περιλάμβανε τις «συνήθειες και τα έθιμα του λαού» (Ricardo 1817/1951, σ. 97) και ένα «ιστορικό και ηθικό στοιχείο» (Marx 1867, σ. 185). Ήταν το αποτέλεσμα κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων (Bharadwaj 1987, Stirati 1994). Η αμοιβή της εργασίας ήταν μικρότερη από την αξία που η ίδια παρήγαγε. Τώρα όμως, η εργασία ως συντελεστής παραγωγής πληρώνεται κατά τρόπο που αντανακλά την πραγματική της συνεισφορά στην παραγωγή. Ήταν η νέα έννοια της «οριακής παραγωγικότητας της εργασίας»⁵ (marginal productivity of labour) που μας έδωσε τη νέα ηθική θεωρία της διανομής του προϊόντος (Clark 1894). Αν η εργασιακή θεωρία της αξίας υπονοούσε ότι οι εργαζόμενοι αμείβονται λιγότερο από όσο παράγουν, και η έννοια της εκμετάλλευσης είχε γίνει «τεχνικός όρος» (*terminus technicus*), όπως διαμαρτυρόταν ο Böhm-Bawerk (1921, I, σ. 327), στη νέα οικονομική θεωρία οι εργάτες αμείβονταν με την πραγματική συμβολή τους στο προϊόν. Όλοι οι συντελεστές παραγωγής αμείβονταν με το οριακό τους προϊόν και το συνολικό προϊόν μοιραζόταν ανάμεσα στους συντελεστές. Αν κάποιος συντελεστής αμειβόταν περισσότερο, κάποιος άλλος θα έχανε. Έτσι αποφεύχθηκε η ιδεολογική και

5. Η έννοια του οριακού προϊόντος της εργασίας προϋπάρχει στον Johann Heinrich von Thünen (1850, §19).

πολιτική απειλή της «θεωρίας της εκμετάλλευσης» (Clark 1883, σ. 363. Βλ. επίσης Böhm-Bawerk 1921, I, σ. 318). Από αναλυτική άποψη η Οριακή Θεωρία της Παραγωγικότητας επέβαλε επίσης την έννοια της φθίνουσας παραγωγικότητας της εργασίας και του κεφαλαίου, έννοιες οι οποίες δεν είναι εμπειρικά προφανείς, αλλά απαιτούνται από τη θεωρία (βλ. Sraffa 1925/1997, σ. 325· Pasinetti & Scazzieri 1987, σ. 364).

*Η εργασία ως αρνητική χρησιμότητα
και ως απουσία ανάπαυσης/σχόλης*

Θα ανέμενε κανείς ότι μια υποκειμενική θεωρία της αξίας θα λάμβανε υπόψη αναλυτικά και τις υποκειμενικές απόψεις που έχουν οι άνθρωποι απέναντι στην εργασία. Αυτό όμως δεν συνέβη σε όλους τους πρωτεργάτες της οριακής επανάστασης. Ο Walras αντιλαμβάνονταν ότι μια ακόμη εξίσωση για τη χρησιμότητα της εργασίας (θετική ή αρνητική) θα του κατέστρεφε το υπόδειγμα, ενώ ο Menger (1871, σ. 149 κ. εξ.· 1871/2004, σ. 171) θεωρούσε ότι οι άνθρωποι θα δούλευαν το ίδιο —ή σχεδόν το ίδιο— αν δεν ήταν υποχρεωμένοι να δουλέψουν, γερμανόφωνος καθηγητής γαρ.

Ο Jevons, όντας ο πλησιέστερος στον ωφελιμισμό του Jeremy Bentham από την οριακή τριάδα, ασχολείται πιο συστηματικά με την αρνητική χρησιμότητα και απαρésκεια της εργασίας. Θεωρεί ότι η εργασία είναι «η επώδυνη προσπάθεια που καταβάλλουμε προκειμένου να αποτρέψουμε μεγαλύτερους πόνους ή προκειμένου να αποκτήσουμε απολαύσεις οι οποίες σε ισορροπία θα είναι ευνοϊκές για εμάς» (1871/1888, σ. 167). Δεν είναι εξάλλου όλες οι εργασίες επώδυνες. Σε κάποια επαγγέλματα, ή σε κάποια χαρισματικά άτομα, η καταπόνηση τους παρακινεί σε μεγαλύτερη προσπάθεια, ενώ οι κατώτερες φυλές, όπως οι Νέγροι και οι Ιρλανδοί, εκτιμούν λιγότερο τα υλικά αγαθά και απεχθάνονται περισσότερο την εργασία (1871/1888, σ. 183). Μετά από αυτά τα ταξικο-ρατσιστικά, ο Jevons επιχειρεί να κατασκευάσει μια θεωρία προσφοράς εργασίας όπου κάποιος εργάζεται έως εκείνο το χρονικό σημείο όπου η οριακή αρ-

νητική χρησιμότητα από την εργασία εξισώνεται με την οριακή θετική χρησιμότητα από τα προϊόντα της εργασίας αυτής. Τη θεωρία αυτή θα αναπτύξει στη συνέχεια ο Marshall (1890/1920) και θα αποτελέσει τη βάση της σύγχρονης νεοκλασικής θεωρίας της προσφοράς εργασίας. Στη θεωρία των μισθών η αποζημίωση των αρνητικών χαρακτηριστικών της εργασίας – μια ιδέα που μας πάει πίσω στον Richard Cantillon (1755) και στον Adam Smith (1776) – έδωσε τη θεωρία των *compensating wage differentials* (Θεοχαράκης 2005).

Η αρνητική χρησιμότητα της εργασίας αντιμετωπίστηκε και με έναν άλλο τρόπο. Η εργασία αποτελεί απουσία ανάπαυσης ήσχόλης (*leisure*) η οποία είναι ένα αγαθό με θετική χρησιμότητα. Όπως ο γεωργός που καλλιεργεί λάχανα τα καταναλώνει έμμεσα στην τιμή που θα τα πούλαγε, έτσι και ο εργάτης διαθέτει χρόνο, ο οποίος είναι βεβαίως χρήμα, και πρέπει να αποφασίσει πόσο από το συνολικό δυνητικό εισόδημά του θα καταναλώσει ως ανάπαυση και πόσο θα το διαθέσει για αγορά καταναλωτικών αγαθών (βλ. Wicksteed 1910/1933, II.4, σ. 524). Στα σημερινά εγχειρίδια των Οικονομικών της Εργασίας η καμπύλη προσφοράς της εργασίας προκύπτει ως μια επιλογή του καταναλωτή μεταξύ κατανάλωσης αγαθών και ωρών ανάπαυσης, ενώ το εισόδημά του – που περιορίζει την κατανάλωση – αποτελείται από εισόδημα εκτός εργασίας και από τις συνολικές διαθέσιμες ώρες πολλαπλασιασμένες επί το ωρομίσθιο. Η εργασία πάλι εξαφανίζεται και μένει το αποτύπωμά της: η ανάπαυση (Derobert 2001, Spencer 2003).

Η νεοκλασική θεωρία της εργασίας

Οι νεοκλασικοί πλέον έχουν μετατρέψει την εργασιακή θεωρία της αξίας σε μια υποκειμενική θεωρία που βασίζεται στην ανταλλαγή και στη λειτουργία της αγοράς. Η εργασία εξαφανίζεται σχεδόν εντελώς από το πυρηνικό υπόδειγμα της νεοκλασικής θεωρίας και χρειάζεται πλέον να εξετασθεί στο πλαίσιο ενός νέου υποκλάδου των Οικονομικών: τα Οικονομικά της Εργασίας. Η ανάλυση της εργασίας

είναι πλέον, όπως αναφέρει ο Hicks (1932), μια ειδική εφαρμογή της θεωρίας της αξίας. Η θεωρία της οριακής παραγωγικότητας της εργασίας προσφέρει τη θεωρία της ζήτησης, ενώ η θεωρία της επιλογής μεταξύ ανάπαυσης και κατανάλωσης αγαθών μάς δίνει τη θεωρία της προσφοράς. Υπήρχε βεβαίως αρκετή δουλειά να γίνει στο επίπεδο της «επίλυσης γρίφων» (κατά Kuhn), δουλειά η οποία σε μεγάλο βαθμό έγινε χωρίς όμως να εξαλειφθούν οι «ανωμαλίες» του «παραδείγματος». Παρά ταύτα, όπως και ο παράγοντας εργασία είναι ο λιγότερος ευεπίφορος σε χειραγώγηση, η μετατροπή αναλυτικά της εργασίας σαν ένα εμπόρευμα όπως όλα τα άλλα, δεν έγινε αμέσως. Πολλοί οικονομολόγοι της εργασίας, αν και ασπάζονταν κατ' αρχάς τη νεοκλασική οικονομική θεωρία, θεωρούσαν ότι μια πραγματική ανάλυση της εργασίας απαιτούσε γνώσεις Νομικής, Κοινωνιολογίας, Εργασιακών Σχέσεων κ.λπ. και ότι η αγορά εργασίας δεν συμπεριφερόταν με την ίδια τέλεια λογική όπως η αγορά των άλλων εμπορευμάτων. Στις ΗΠΑ ήταν η σχολή των μεγάλων οικονομολόγων της εργασίας που αποκλήθηκαν «νεοκλασικοί αναθεωρητές» (*neoclassical revisionists*), όπως η τετράδα Clark Kerr, John Dunlop, Richard Lester και Lloyd Reynolds, αντιστάθηκαν στη Σχολή του Σικάγου αναδεικνύοντας τις ιδιαιτερότητες της αγοράς εργασίας (Kaufmann 1988, Kerr & Staudohar 1994, McNulty 1980). Ήταν ένας αγώνας καταδικασμένος να χαθεί. Προϊόντος του χρόνου η οικονομική θεωρία της εργασίας γινόταν όλο και πιο νεοκλασική. Θεσμικές ρυθμίσεις, εργασιακές σχέσεις, προβλήματα στην παραγωγική διαδικασία αντιμετωπίζονταν ως άμμος στα γρανάζια της αγοράς (Brown & Nolan 1987, σ. 346).

Η νεοκλασική θεωρία της εργασίας άλλαξε μαζί με την ίδια τη θεωρία. Στη δεκαετία του 1970, η νεοκλασική θεωρία επέκτεινε το βασικό μοντέλο της ανθρώπινης συμπεριφοράς για να ενσωματώσει με πιο συστηματικό τρόπο την αβεβαιότητα και την ασυμμετρία της πληροφορίας (Stiglitz 1991, 2002). Ένα νεοθεσμικό υπο-υπόδειγμα, που βρίσκεται στέρεα μέσα στη νεοκλασική οικονομική θεωρία, προσπάθησε να εξηγήσει τις διαφορές μεταξύ των αγορών και των «ιεραρχιών» σε όρους αποτελεσματικών μηχανισμών κατανομής των πόρων (Williamson 1975). Το υπόδειγμα εντολέα-εντολοδό-

χου (agent-principal model) (Ross 1973, Stiglitz 1987, Laffont 2003) εφαρμόστηκε με συστηματικό τρόπο. Έτσι, ενώ μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960 τα νεοκλασικά οικονομικά αρνούνταν πεισματικά να ανοίξουν το «μαύρο κουτί» της συνάρτησης παραγωγής και της παραγωγικής διαδικασίας, οι νέες νεοκλασικές θεωρίες τούς επέτρεψαν να δουν αυτό που μέχρι τότε προσποιούνταν ότι δεν υπήρχε. Μαζί με αυτό άλλαξε —εν μέρει— και η αναλυτική αντιμετώπιση της εργασίας από τους νεοκλασικούς οικονομολόγους. Οι νέες θεωρητικές εξελίξεις προσπάθησαν να εξηγήσουν την παραγωγικότητα της εργασίας, την «αποτελεσματικότητα» ή την «προσπάθεια» ως απάντηση στα κίνητρα. Ένα ξεχωριστό πεδίο δημιουργήθηκε τη δεκαετία του 1980, το οποίο επιχειρούσε να ερμηνεύσει τους οικονομικούς θεσμούς ως τους βέλτιστους «σχεδιασμούς μηχανισμών συμβατών με τα κίνητρα» (*incentive-compatible mechanism design*). Ένας νέος κλάδος της Οικονομίας της Εργασίας που ονομάζεται «Οικονομικά του Προσωπικού» (*personnel economics*) ξεκίνησε στα τέλη της δεκαετίας του 1970 και απογειώθηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1980 και τη δεκαετία του 1990 (Lazear 1999, Lazear και McNabb 2004, Cahuc και Zylberberg 2004, κεφ. 7).

Τώρα πλέον αναγνωρίζεται ότι ο εργάτης μπορεί να επιλέξει το επίπεδο της προσπάθειάς του χωρίς να μπορεί πάντοτε το αφεντικό να δει χωρίς κόστος αν εργάζεται σκληρά προς το συμφέρον της επιχείρησης ή όχι. Έτσι διάφορα υποδείγματα —στο πλαίσιο της θεωρίας εντολής— προσπαθούν να δουν ποιο θα ήταν το βέλτιστο συμβόλαιο μεταξύ εργάτη και εργοδότη, ώστε ο εργάτης να μπορεί να αναζητήσει έναν υψηλότερο μισθό που ο εργοδότης δεν θα κατέβαλλε αν δεν ήταν βέβαιος ότι ο εργάτης θα κατέβαλλε τη συμφωνημένη προσπάθεια. Κάποιες «ανωμαλίες» της θεωρίας λύθηκαν με αυτόν τον τρόπο: «μισθοί αποτελεσματικότητας» (*efficiency wages*) (Akerlof & Yellen 1986), ο καθορισμός της παραγωγικότητας στη διαδικασία παραγωγής, η διάσταση αξίας οριακού προϊόντος και μισθού, η ύπαρξη υποχρεωτικής συνταξιοδότησης, το χρονικό προφίλ των αποδοχών των εργαζομένων, ιεραρχικές αποδοχές κ.λπ.

Το βασικό όμως πρόβλημα της νεοκλασικής θεωρίας παραμένει. Ο μεθοδολογικός της ατομισμός βλέπει τη σχέση εργάτη - εργοδότη

ως μια διμερή σχέση η οποία διέπεται από τις αρχές της ορθολογικότητας σε πολιτικό και κοινωνικό κενό. Τα νέα νεοκλασικά υποδείγματα μάλιστα δεν υποθέτουν μόνο ότι ο εργάτης είναι ορθολογικός. Θεωρούν ότι είναι οπορτουνιστής και απατεώνας που θα αλλάξει τους όρους του εργασιακού συμβολαίου αν μπορεί να το κάνει αζημίως. Η καθημερινή πραγματικότητα όμως δείχνει ότι η αγορά εργασίας λειτουργεί σε ένα πλέγμα θεσμών, νομικών, κοινωνικών, πολιτικών, συνδικαλιστικών, ιδεολογικών, και ότι η αντιμετώπιση του διευθυντικού δικαιώματος μέσα στη διαδικασία παραγωγής είναι θέμα συλλογικό, όπου κάθε βέλτιστα σχεδιασμένος μηχανισμός συμβατός με κίνητρα αποτελεί το αντικείμενο στρατηγικής χειραγώγησης: ατομικής ή συλλογικής. Η πεισματική εργασία και ο πεισματικός εργάτης –παρά τις προσπάθειες των νεοκλασικών οικονομολόγων να τους υποτάξουν σε ένα ιδεατό υπόδειγμα εργοδοτικής τελειότητας– αρνούνται να υπακούσουν. Η πραγματική πολιτική οικονομία είναι τελικά απαραίτητη.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Akerlof, G.A. & Yellen, J.L. (eds) (1986), *Efficiency Wage Models of the Labor Market*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Applebaum, H. (1992), *The Concept of Work: Ancient, Medieval, and Modern*, Albany, N.Y., State University of New York Press.
- Arrow, K.J. & Debreu, G. (1954), “Existence of an equilibrium for a competitive economy”, *Econometrica*, 22(3), σσ. 265-269.
- Arrow, K.J. & Hahn, F.H. (1971), *General Competitive Analysis*, San Francisco, Calif., Holden-Day.
- Aspromourgos, T. (1996), *On the Origins of Classical Economics: Distribution and Value from William Petty to Adam Smith*, London, Routledge.
- Aspromourgos, T. (2009), *The Science of Wealth: Adam Smith and the Framing of Political Economy*, London, Routledge.
- Augustinus [Αυγουστίνος, επίσκοπος Ιπώνως] (1887), *De opere monachorum* στο J.-P. Migne (ed.), *Patrologiae cursus completus, Garnier fraters*, Paris, τόμος 40 [Sancti Aurelii Augustini, hipponensis episcopi, opera omnia, τόμος 6, στήλες 547-582.]

- Baeck, L. (1994), *The Mediterranean Tradition in Economic Thought*, London, Routledge.
- Baldwin, J.W. (1959), "The medieval theories of the just price: Romanists, Canonists, and Theologians in the twelfth and thirteenth centuries", *Transactions of the American Philosophical Society, n.s.*, 49(4), σσ. 1-92.
- [Barbon, N.] (1690), *A Discourse of Trade*, London, Tho. Milbourn [Ανατύπωση, Baltimore, Md, Lord Baltimore Press, 1905].
- Bharadwaj, K. (1987), "Wages in classical economics", στο Eatwell et al., τόμος 4, σσ. 843-846.
- Böhm-Bawerk, E. v. (1896), "Zum Abschluss des Marxschen Systems", στο Otto v. Boenigk (ed.), *Staatswissenschaftliche Arbeiten. Festgaben für Karl Knies zur fünfundsiebzigsten Wiederkehr seines Geburtstages*, Berlin, O. Haering, σσ. 89-205.
- Böhm-Bawerk, E. v. (1896/1949), *Karl Marx and the Close of his System*, στο Sweezy, σσ. 1-118.
- Böhm-Bawerk, E. v. (1921), *Kapital und Kapitalzins*, Jena, G. Fischer, 3 τόμοι, 4η έκδοση.
- Brown, W.A. & Nolan, P. (1988), "Wages and labour productivity: The contribution of industrial relations research to the understanding of pay determination", *British Journal of Industrial Relations*, 26(3), σσ. 339-361.
- Cahuc, P. & Zylberberg, A. (2004), *Labor Economics*, Cambridge, Mass., MIT Press.
- Cantillon, R. (1755/1931), *Essai sur la nature du commerce en général*, edited and translated by H. Higgs, London, Macmillan.
- Carmichael, G. (1724/2002), *Supplements and Observations upon Samuel Pufendorf's On the Duty of Man and Citizen...*, στο J. Moore & M. Silverthorne (eds), *Natural Rights on the Threshold of the Scottish Enlightenment: The Writings of Gershom Carmichael*, Indianapolis, Liberty Fund.
- Cartledge, P. (2002), "The political economy of Greek slavery", στο P. Cartledge, E.E. Cohen & L. Foxhall (eds), *Money, Labour and Land: Approaches to the Economies of Ancient Greece*, London, Routledge, σσ. 156-166.
- Clark, J.B. (1883), "Recent theories of wages", *New Englander and Yale Review*, 42(174), σσ. 354-364.

- Clark, J.B. (1894), "Distribution, Ethics of", στο *Palgrave's Dictionary of Political Economy*, London, Macmillan, τόμος 1, σσ. 596-599.
- Davanzati, B. (1588/1727), *Lezione delle monete*, στο του ιδίου, *Scisma d'Inghilterra con altre operette*, Padova, Giuseppe Comino.
- Debreu, G. (1959), *Theory of Value: An Axiomatic Analysis of Economic Equilibrium*, New Haven, Conn., Yale University Press.
- Derobert, L. (2001), "The genesis of the canonical labor supply model", *Journal of the History of Economic Thought*, 23(2), σσ. 197-215.
- Dobb, M. (1973), *Theories of Value and Distribution since Adam Smith: Ideology and Economic Theory*, London, Cambridge University Press.
- Eatwell, J., Milgate, M. & Newman, P. (eds) (1987), *The New Palgrave: A Dictionary of Economics*, London, Macmillan.
- Edgeworth, F.Y. (1881), *Mathematical Psychics*, London, Kegan Paul.
- Edgeworth, F.Y. (1894), "Agents of production", στο *Palgrave's Dictionary of Political Economy*, London, Macmillan, τόμος 1, σσ. 21-22.
- Franklin, B. (1729), "A modest inquiry into the nature and necessity of a paper currency", στο J. Sparks (ed.), *The Works of Benjamin Franklin*, Boston, Mass., Hilliard, Gray, & Co., 1836, τόμος II, σσ. 253-277.
- Gaius (1904), *Gai Institutiones or Institutes of Roman Law by Gaius, with a Translation and Commentary by the late Edward Poste, M.A.*, Oxford, Clarendon Press, 4η έκδοση.
- [Galiani, F.] (1751) [αναφέρεται ως 1750], *Della moneta, libri cinque*, Napoli, G. Raimondi. [Πανομοιότυπη (facsimile) έκδοση: Düsseldorf, Verlag Wirtschaft und Finanzen, 1986].
- Garlan, Y. (1980), "Le travail libre en Grèce ancienne", στο Garnsey (1980), σσ. 6-22.
- Garnsey, P. (ed.) (1980), *Non-Slave Labour in the Greco-Roman World*, Cambridge, Cambridge Philological Society.
- Garnsey, P. (2007), *Thinking about Property: From Antiquity to the Age of Revolution*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Gilbert, G. (1998), "Necessary price", στο H. Kurz & N. Salvadori (eds), *The Elgar Companion to Classical Economics*, Cheltenham, Edward Elgar, σσ. 166-177.

- Grotius, H. (1625/2005), *The Rights of War and Peace*, edited and with an Introduction by Richard Tuck, from the Edition by Jean Barbeyrac, Indianapolis, Liberty Fund.
- Hicks, J.R. (1932), *The Theory of Wages*, London, Macmillan.
- Hicks, J.R. (1934), “Léon Walras”, *Econometrica*, 2(4), σσ. 338-348.
- Hobbes, T. (1651/1991), *Leviathan*; edited by Richard Tuck, Cambridge, Cambridge University Press.
- Hull, C. (1899), *The Economic Writings of Sir William Petty*, Cambridge, Cambridge University Press, 2 τόμοι. [Ανατύπωση σε ένα τόμο Fairfield, N.J., Augustus M. Kelley, 1986.]
- Hume, D. (1752/1987), *Essays Moral, Political, Literary*, edited by E.F. Miller, αναθεωρημένη έκδοση, Indianapolis, Liberty Fund.
- Hutcheson, F. (1742), *Philosophiae moralis institutio compendiaria*, Glasgow, R. Foulis.
- Jevons, W.S. (1871/1888), *The Theory of Political Economy*, London, Macmillan, 3η έκδοση.
- Kaufman, B.E. (ed.) (1988), *How Labor Markets Work: Reflections on Theory and Practice by John Dunlop, Clark Kerr, Richard Lester, and Lloyd Reynolds*, Lexington, Mass., Lexington Books.
- Kaye, J. (1998), *Economy and Nature in the Fourteenth Century: Money, Market Exchange, and the Emergence of Scientific Thought*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Kerr, C. & Staudohar, P.D. (eds) (1994), *Labor Economics and Industrial Relations: Markets and Institutions*, Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Kliman, A. (2007), *Reclaiming Marx’s “Capital”: A Refutation of the Myth of Inconsistency*, Lanham, Md, Lexington Books.
- Laffont, J.-J. (ed.) (2003), *The Principal Agent Model: The Economic Theory of Incentives*, Cheltenham, Edward Elgar.
- Law, J. (1705/1843), *Considérations sur le numéraire et le commerce*, στο E. Daire (ed.), *Économistes-financiers du XVIIIe siècle*, Paris, Guillaumin.
- Lazear, E.P. (1999), “Personnel economics: Past lessons and future directions”, *Journal of Labor Economics*, 17(2), σσ. 199-236.
- Lazear, E.P. & McNabb, R. (eds) (2004), *Personnel Economics*, Cheltenham, Edward Elgar, 2 τόμοι.
- Le Goff, J. (1988), *Your Money or Your Life: Economy and Religion in the Middle Ages*, New York, Zone Books.

- [Locke, J.] (1689), *Two Treatises of Government: In the Former, The False Principles, and Foundation of Sir Robert Filmer, and His Followers, Are Detected and Overthrown. The Latter Is an Essay Concerning The True Original, Extent, and End of Civil Government*, London, Printed for Awnsam Churchill. [Αναγράφεται χ.ε. 1690.]
- Locke, J. (1691/1824), *Some Considerations of the Consequences of the Lowering of Interest, and Raising the Value of Money*, στο *The Works of John Locke in Nine Volumes*, London, Rivington, 12η έκδοση, τόμος 4.
- Marshall, A. (1890/1920), *Principles of Economics*, London, Macmillan, 8η έκδοση.
- Mandel, E. & Freeman, A. (eds) (1984), *Ricardo, Marx, Sraffa: The Langston Memorial Volume*, London, Verso.
- Marx, K. (1859), *Zur Kritik der Politischen Ökonomie*, τόμος 13 στο Marx-Engels.
- Marx, K. (1863), *Theorien über den Mehrwert*, τόμος 26.1 στο Marx-Engels.
- Marx, K. (1867), *Das Kapital, Kritik der politischen Ökonomie. Erster Band*, τόμος 23 στο Marx-Engels.
- Marx, K. (1875), *Kritik des Gothaer Programms*, τόμος 19 στο Marx-Engels.
- Marx, K. [F. Engels (ed.)] (1894), *Das Kapital, Kritik der politischen Ökonomie. Dritter Band*, τόμος 25 στο Marx-Engels.
- Marx, K. & Engels, F. (1962), *Karl Marx - Friedrich Engels Werke*, υπό την αιγίδα του *Institut für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED*, Berlin (DDR), Dietz Verlag.
- Mas-Colell, A., Whinston, M.D., & Green, J.R. (1995), *Microeconomic Theory*, Oxford, Oxford University Press.
- McNulty, P.J. (1980), *The Origins and Development of Labor Economics: A Chapter in the History of Social Thought*, Cambridge, Mass., MIT Press.
- Meek, R.L. (1973), *Studies in the Labour Theory of Value*, London, Lawrence & Wishart, 2η έκδοση.
- Meikle, S. (1995), *Aristotle's Economic Thought*, Oxford, Clarendon Press.
- Menger, A. (1891), *Das Recht auf den vollen Arbeitsertrag in geschichtlicher Darstellung*, Stuttgart, Cotta, 2η έκδοση (1η έκδοση 1886).

- Menger, C. (1871), *Grundsätze der Volkswirtschaftslehre*, Wien, Braumüller.
- Menger, C. (1871/2004), *Principles of Economics* (μτφρ. J. Dingwall & B.F. Hoselitz), Ludwig von Mises Institute. Ηλεκτρονικά διαθέσιμη από τη διεύθυνση <http://mises.org/Books/Mengerprinciples.pdf>. [Αρχική έντυπη έκδοση: New York, The Free Press, 1950].
- Milgate, M. & Stimson, S.C. (2009), *After Adam Smith: A Century of Transformation in Politics and Political Economy*, Princeton, N.J., Princeton University Press.
- Pasinetti, L.L. & Scazzieri, R. (1987), “Capital theory: Paradoxes”, στο Eatwell et al., τόμος 1, σσ. 363-367.
- Petty, W. (1662), *A Treatise of Taxes and Contributions*, στο Hull, τόμος 1, σσ. 1-97.
- Petty, W. (1691), *The Political Anatomy of Ireland*, στο Hull, τόμος 1, σσ. 121-223.
- Petty, W. (1691), *Political Arithmetick*, στο Hull, τόμος 1, σσ. 232-313.
- Pufendorf, S. v. (1673/2003), *The Whole Duty of Man According to the Law of Nature*, trans. Andrew Tooke, ed. Ian Hunter & David Saunders, with *Two Discourses and a Commentary by Jean Barbeyrac*, trans. David Saunders, Indianapolis, Liberty Fund.
- Ricardo, D. (1815/1951), *An Essay on the Influence of a Low Price of Corn on the Profits of Stock*, στο P. Sraffa (ed.) with the collaboration of M.H. Dobb, *The Works and Correspondence of David Ricardo*, Cambridge University Press, Cambridge, τόμος IV, *Pamphlets and Papers 1815-1823*, σσ. 1-41.
- Ricardo, D. (1817/1951), *On the Principles of Political Economy and Taxation*, στο P. Sraffa (ed.) with the collaboration of M.H. Dobb, *The Works and Correspondence of David Ricardo*, Cambridge University Press, Cambridge, τόμος I.
- Roncaglia, A. (1985), *Petty: The Origins of Political Economy*, Cardiff, University College Cardiff Press.
- Ross, S.A. (1973), “The economic theory of agency: The principal’s problem”, *American Economic Review*, 63(2), σσ. 134-139.
- Roscher, W. (1874), *Geschichte der National-Oekonomik in Deutschland*, München & Berlin, Verlag R. Oldenburg.
- Rubin, I.I. (1972), *Essays on Marx’s Theory of Value*, Detroit, Mich., Black-Red [μετάφραση από την 3η ρωσική έκδοση, 1928].

- Sadler, G.M. (2004), *Idleness Working: The Discourse of Love's Labor from Ovid through Chaucer and Gower*, Washington, D.C., Catholic University of America Press.
- Samuelson, P.A. (1947), *Foundations of Economic Analysis*, Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Say, J.-B. (1803/2006), *Traité d'économie politique*, variorum edition από τον C. Mouchot στο J.-B. Say, *Œuvres Complètes*, Paris, *Economica*, τόμος 1.
- Senior, N.W. (1836), *An Outline of the Science of Political Economy*, London, W. Clowes & Sons.
- Sewall, H.R. (1901), *The Theory of Value before Adam Smith*, New York, Macmillan for the American Economic Association.
- Smith, A. (1776/1976), *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, στο R.H. Campbell & A.S. Skinner (general editors), W.B. Todd (textual editor), *Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith*, Oxford, Clarendon, τόμος 2.
- Spencer, D.A. (2003), "The labor-less labor supply model' in the era before Philip Wicksteed", *Journal of the History of Economic Thought*, 25(4), σσ. 505-513.
- Sraffa, P. (1925/1997), "On the relations between cost and quantity produced", στο L.L. Pasinetti (ed.), *Italian Economic Papers*, τόμος 3, Oxford, Oxford University Press, σσ. 322-363.
- Sraffa, P. (1960), *Production of Commodities by Means of Commodities: Prelude to a Critique of Economic Theory*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Steedman, I. et al. (1981), *The Value Controversy*, London, Verso.
- Stiglitz, J.E. (1987), "Principal and agent (ii)", στο Eatwell et al., τόμος 3, σσ. 966-972.
- Stiglitz, J.E. (1991), "Symposium on organizations and economics", *Journal of Economic Perspectives*, 5(2), σσ. 15-24.
- Stiglitz, J.E. (2002), "Information and the change in the paradigm in economics", *American Economic Review*, 92(3), σσ. 460-501.
- Stirati, A. (1994), *The Theory of Wages in Classical Economics: A Study of Adam Smith, David Ricardo and their Contemporaries*, Aldershot, Elgar.
- Sweezy, P.M. (ed.) (1949), *Karl Marx and the Close of his System*, New York, Augustus M. Kelley.
- Theocarakis, N.J. (2006), "Nicomachean Ethics in political economy: The trajectory of the problem of value", *History of Economic Ideas*, 14(1), σσ. 9-53.

- Theocarakis, N.J. (2010), “Metamorphoses: The concept of labour in the history of political economy”, *Economic and Labour Relations Review*, 20(2), σσ. 7-38.
- Thünen, J.H. v. (1850), *Der isolirte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie*, 2ο μέρος, 1ο τμήμα: *Der naturgemässe Arbeitslohn und dessen Verhältnis zum Zinsfuß und zur Landrente*, Rostock, Leopold.
- Tortajada, R. (1991), “Justes prix, usure et monnaie”, *Economies et Sociétés*, Série PE, 15, σσ. 61-91.
- Tucker, J. (1755/1931), *The Elements of Commerce and Theory of Taxes*, στο R.L. Schuyler (ed.), *Josiah Tucker: A Selection from his Economic and Political Writings*, New York, Columbia University Press, σσ. 51-219.
- Vernant, J.P. (1965), *Mythe et pensée chez les Grecs: études de psychologie historique*, Paris, F. Maspero.
- Veyne, P. (1997), *The Roman Empire*, Cambridge, Mass., Belknap Press (Πρώτη γαλλική έκδοση 1985).
- Walras, L. (1926), *Éléments d'économie politique pure: ou, Théorie de la richesse sociale*, R. Pichon & R. Durand-Auzias, Paris, “édition définitive” [Πρώτη έκδοση 1874, β' μέρος 1877].
- Whately, R. (1831), *Introductory Lectures on Political Economy*, London, B. Fellowes.
- Wicksteed, P.H. (1910/1933), *The Common Sense of Political Economy*, London, George Routledge & Sons.
- Williamson, O.E. (1975), *Markets and Hierarchies: Analysis and Antitrust Implications*, New York, Free Press.
- Wilson, G.W. (1975), “The economics of the just price”, *History of Political Economy*, 7(1), σσ. 56-74.
- Wood, A.W. (2004), *Karl Marx*, New York, Routledge, 2η έκδοση.
- Worland, S.T. (1977), “‘Justum pretium: One more round in an ‘endless series’”, *History of Political Economy*, 9(4), σσ. 504-521.
- Θεοχαράκης, Νίκος (2005), *Η νεοκλασική θεωρία της εργασίας. Μια κριτική επισκόπηση υπό το πρίσμα της Ιστορίας της Οικονομικής Σκέψης*, Αθήνα, Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός.